Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 342

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

FUQAROLARNING SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIKLARI: KONSTITUTSIYAVIY KAFOLATLAR VA ULARNI AMALDA TA’MINLASH MUAMMOLARI

Dilobar Avazjon qizi Alijonova*

Farg’ona Davlat Universiteti Huquqshunoslik fakulteti talabasi

✉ dilobaral1janova22@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklarining huquqiy mohiyati, xalqaro-huquqiy asoslari hamda milliy qonunchilikdagi kafolatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida shaxsiy huquqlarning tasnifi, ularni ta’minlashning institutsional mexanizmlari va amaliyotda uchraydigan muammolar o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, normativ asoslarning mustahkamlanishiga qaramay, huquqiy ongning yetarli emasligi, himoya mexanizmlaridan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi va raqamli muhitdagi yangi tahdidlar shaxsiy huquqlarning to‘liq amalga oshirilishiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Maqola yakunida qonunchilik va huquqni qo‘llash amaliyotini takomillashtirishga qaratilgan takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar

shaxsiy huquqlar, erkinliklar, konstitutsiyaviy kafolatlar, inson huquqlari, shaxsga doir ma’lumotlar, sud himoyasi, ombudsman.

DOI: 10.5281/zenodo.23886023

1. Kirish (Introduction)

Inson huquq va erkinliklari davlat siyosatining oliy qadriyati sifatida zamonaviy huquqiy davlatning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Shaxsning daxlsizligi, qadr-qimmati, shaxsiy hayotining sirliligi, harakatlanish, vijdon va fikr erkinligi kabi huquqlar fuqaroning jamiyatdagi mustaqil va erkin mavjudligini ta’minlaydigan poydevordir. Aynan shu huquqlar boshqa barcha – siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy – huquqlarning amalga oshirilishi uchun dastlabki shart bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlari, shu jumladan Konstitutsiyaning yangi tahrirda qabul qilinishi (2023-yil 30-aprel), inson huquqlarini himoya qilishning yangi mexanizmlarini joriy etish zaruratini yanada dolzarb qildi. Shu bilan birga, axborot texnologiyalarining jadal rivoji shaxsiy hayot daxlsizligi va shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilish borasida yangi huquqiy savollarni keltirib chiqarmoqda. Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Shaxsiy huquq va erkinliklar masalasi jahon huquqshunosligida klassik mavzu hisoblanadi. Erkinlik tushunchasining “salbiy” va “ijobiy” turlari I. Berlin asarlarida asoslangan bo‘lsa, asosiy huquqlarning cheklanish chegaralari va mutanosiblik tamoyili R. Aleksi tomonidan chuqur tahlil qilingan. Milliy huquqshunoslikda esa mazkur masalalar ko‘proq konstitutsiyaviy huquq va inson huquqlari nazariyasi doirasida o‘rganilgan bo‘lib, amaliy kafolatlarning samaradorligini baholashga qaratilgan tadqiqotlarga ehtiyoj saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi – fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklarini ta’minlashning huquqiy asoslarini tahlil qilish, amaldagi kafolatlarning samaradorligini baholash va ularni takomillashtirish yo‘llarini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

shaxsiy huquq va erkinliklar tushunchasi va tasnifini aniqlash; xalqaro standartlar va milliy qonunchilikdagi kafolatlarni solishtirish; amaliyotda uchraydigan asosiy muammolarni aniqlash; qonunchilik va huquqni qo‘llash amaliyotini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqot gipotezasi: shaxsiy huquq va erkinliklarning normativ kafolatlari yetarli darajada shakllangan, biroq ularning amaldagi samaradorligi himoya mexanizmlaridan foydalanish imkoniyati, huquqiy madaniyat va raqamli muhitga moslashuv darajasiga bog‘liq.

2. Metodlar (Methods)

Tadqiqot nazariy-huquqiy xarakterga ega bo‘lib, quyidagi usullardan foydalanildi:

normativ-huquqiy tahlil usuli – Konstitutsiya, qonunlar va boshqa normativ hujjatlarning mazmuni va o‘zaro mutanosibligini o‘rganish uchun;

qiyosiy-huquqiy usul – xalqaro hujjatlar (BMT Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt) hamda milliy normalarni solishtirish uchun; **tizimli yondashuv** – shaxsiy huquqlarni huquqiy kafolatlar, institutlar va amaliyot birligida ko‘rib chiqish uchun;**formal-yuridik usul** – huquqiy tushunchalar va ularning tasnifini aniqlash uchun; **tahlil va sintez, induksiya va deduksiya** – xulosalar va takliflarni asoslash uchun.

Tadqiqotning axborot bazasini normativ-huquqiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar hamda inson huquqlari bo‘yicha rasmiy hisobotlar tashkil etdi. Tadqiqot doirasi shaxsiy (fuqarolik) huquq va erkinliklar bilan cheklangan; siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar faqat shaxsiy huquqlar bilan bog‘liq jihatlari doirasida ko‘rib chiqildi.

3. Natijalar (Results)

3.1. Shaxsiy huquq va erkinliklarning mazmuni va tasnifi

Shaxsiy huquq va erkinliklar – inson tabiatidan kelib chiqadigan, shaxsning avtonomiyasi va daxlsizligini ta’minlaydigan, davlat va boshqa shaxslarning asossiz aralashuvidan himoya qilinadigan huquqlar majmuidir. Tahlil natijasida ularni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

shaxsning hayoti va daxlsizligini ta’minlovchi huquqlar: yashash huquqi, jismoniy va ruhiy daxlsizlik, qiynoq va shafqatsiz muomaladan himoya, qadr-qimmatning daxlsizligi; **shaxsiy erkinlikni ta’minlovchi huquqlar:** erkinlik va shaxsiy daxlsizlik, ozodlikdan asossiz mahrum etilmaslik, harakatlanish va yashash joyini tanlash erkinligi; **shaxsiy hayot sirini ta’minlovchi huquqlar:** shaxsiy va oilaviy hayotning daxlsizligi, yozishmalar, telefon so‘zlashuvlari va boshqa aloqa vositalari sirini saqlash, uy-joy daxlsizligi, shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilish; **ma’naviy erkinliklar:** fikr, so‘z va e’tiqod erkinligi, vijdon erkinligi, axborotni izlash va olish huquqi. Bu huquqlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ularning aksariyati davlatdan faol harakatni emas, balki asossiz aralashuvdan tiyilishni talab qiladi (“salbiy” erkinliklar), biroq ularni himoya qilish uchun davlat samarali institutlarni yaratishi lozim (“ijobiy” majburiyat).

3.2. Xalqaro-huquqiy asoslar

Shaxsiy huquqlarning xalqaro standartlari BMTning 1948-yilgi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida mustahkamlangan va 1966-yil 16-dekabrdagi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktda huquqiy majburiy kuchga ega bo‘lgan normalar shaklida rivojlantirilgan. O‘zbekiston mazkur paktga 1995-yilda qo‘shilgan. Paktga ko‘ra, huquqlarning cheklanishi faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda, qonuniy maqsad uchun va zarur hamda mutanosib doirada mumkin. Bu uch qismli mezon (qonuniylik, maqsadga muvofiqlik, mutanosiblik) shaxsiy huquqlarga har qanday aralashuvni baholashning umume’tirof etilgan asosidir.

3.3. Milliy qonunchilikdagi kafolatlar

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi inson huquq va erkinliklarini oliy qadriyat sifatida e’tirof etadi, ularning to‘g‘ridan-to‘g‘ri amal qilishini belgilaydi va davlatning ularni hurmat qilish, himoya qilish va ta’minlash majburiyatini mustahkamlaydi. Konstitutsiya bilan bir qatorda shaxsiy huquqlar jinoyat-protsessual,

fuqarolik, ma’muriy qonunchilik, shuningdek “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonun (2019) kabi sohaviy hujjatlar orqali konkretlashtirilgan.

Muhim institutsional kafolatlar sifatida quyidagilarni alohida ko‘rsatish mumkin:

sud himoyasi huquqi va shaxsni qamoqqa olishga sud sanksiyasi (*habeas corpus*) institutining joriy etilishi (2008-yildan); o‘lim jazosining bekor qilinishi (2008-yildan);Oliy Majlisning Inson huquqlari bo‘yicha vakili (Ombudsman) institutining faoliyati (1995-yildan); Inson huquqlari bo‘yicha Milliy markaz va boshqa mustaqil monitoring institutlarining mavjudligi; Taraqqiyot strategiyasi (2022–2026) doirasida inson qadr-qimmatini ta’minlash va sud-huquq tizimini isloh qilishga qaratilgan vazifalar.

3.4. Amaliyotda aniqlangan asosiy muammolar

Normativ baza va amaliyotni qiyosiy tahlil qilish natijasida quyidagi muammolar aniqlandi:

huquqiy ong va madaniyat darajasi: fuqarolarning bir qismi o‘z huquqlari hamda ularni himoya qilish usullaridan yetarli xabardor emas; **himoya mexanizmlaridan foydalanish:** chekka hududlarda malakali yuridik yordamdan foydalanish imkoniyati cheklangan, sud jarayonlari bilan bog‘liq xarajat va vaqt omillari mavjud; **cheklov asoslarining aniqligi:** ayrim normalarda huquqqa aralashuv asoslari yetarli darajada aniq belgilanmagan bo‘lsa, amaliyotda qonunning keng talqin qilinishi xavfi yuzaga keladi; **raqamli muhit:** shaxsiy ma’lumotlarning to‘planishi, uzatilishi va saqlanishi, onlayn kuzatuv va ma’lumotlar sizib chiqishi shaxsiy hayot daxlsizligiga yangi tahdidlar tug‘dirmoqda; **huquqni qo‘llash amaliyotining izchilligi:** bir xil turdagi holatlar bo‘yicha qarorlarning turlicha chiqarilishi huquqiy aniqlik tamoyiliga putur yetkazadi.

4. Muhokama (Discussion)

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, shaxsiy huquq va erkinliklarning normativ asoslari xalqaro standartlarga yaqinlashib bormoqda. Biroq huquqning mavjudligi va uning amalda ta’minlanishi bir xil narsa emas. Shu nuqtai nazardan tadqiqot gipotezasi tasdiqlanadi: kafolatlar samaradorligi ko‘p jihatdan ularni amalga oshiruvchi institutlarning mustaqilligi, jarayonlarning shaffofligi va fuqarolarning huquqiy savodxonligiga bog‘liq.

Birinchidan, I. Berlin ta’kidlagan “salbiy erkinlik” g‘oyasi shaxsiy huquqlarning mohiyatini – davlat aralashuvining chegarasini – belgilab beradi. Bu chegaraning amalda saqlanishi uchun aralashuvning har bir holati qonuniylik va mutanosiblik mezonlari asosida sud tomonidan tekshirilishi imkoniyati muhimdir. R. Aleksi ishlab chiqqan mutanosiblik sinovi (maqsadga yaroqlilik, zaruriylik, tor ma’nodagi mutanosiblik) milliy sud amaliyotida ham izchil qo‘llanilishi huquqiy aniqlikni oshirishi mumkin.

Ikkinchidan, raqamli muhit shaxsiy hayot daxlsizligi tushunchasini kengaytirmoqda. An’anaviy yozishma sirini himoya qilish normalari bugungi kunda elektron aloqa, geolokatsiya, biometrik va onlayn faoliyat ma’lumotlarini ham qamrab olishi zarur. “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonun bu yo‘nalishdagi muhim qadam bo‘lsa-da, uning amalda ijrosi, nazorat organlarining mustaqilligi va javobgarlik choralarining samaradorligi alohida e’tiborni talab qiladi.

Uchinchidan, ombudsman va boshqa nosud himoya vositalari shaxs uchun qulay va arzon mexanizm sifatida muhim rol o‘ynaydi. Ularning tavsiyalari amalga oshirilishini ta’minlash, murojaatlar natijalari bo‘yicha ochiq statistikani e’lon qilish fuqarolar ishonchini mustahkamlaydi. Tadqiqotning cheklovlari: ish nazariy-huquqiy tahlilga asoslanganligi sababli amaliyot samaradorligi bo‘yicha miqdoriy xulosalar chiqarilmadi. Kelgusida sud amaliyotini statistik o‘rganish va fuqarolar o‘rtasida sotsiologik so‘rovnomalar o‘tkazish tadqiqotni boyitishi mumkin.

5. Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklari O‘zbekiston qonunchiligida konstitutsiyaviy darajada mustahkamlangan va xalqaro standartlarga asoslanadi. Shu bilan birga, ularning amalda to‘liq ta’minlanishi uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

Shaxsiy huquqlarga aralashuv asoslarini belgilovchi normalarni aniqlashtirish va mutanosiblik tamoyilini qonunchilik darajasida mustahkamlash. Sudlar tomonidan inson huquqlariga oid xalqaro standartlar va mutanosiblik sinovini qo‘llash amaliyotini rivojlantirish, sud qarorlarining izchilligini oshirish.Shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilish bo‘yicha nazorat organining mustaqilligi va vakolatlarini kuchaytirish,

ma’lumotlar sizib chiqishi uchun javobgarlik va xabardor qilish tartibini takomillashtirish.Chekka hududlarda bepul yuridik yordam tizimini kengaytirish va masofaviy huquqiy konsultatsiya imkoniyatlarini joriy etish.Huquqiy savodxonlikni oshirish: maktab, oliy ta’lim va ommaviy axborot vositalarida inson huquqlari bo‘yicha doimiy ta’lim dasturlarini yo‘lga qo‘yish.Ombudsman tavsiyalarining ijrosini monitoring qilish va natijalar bo‘yicha ochiq hisobotlar e’lon qilishni yo‘lga qo‘yish.

Foydalanilgan adabiyotlar

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahrir, 2023-yil).

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. BMT Bosh Assambleyasi, 1948-yil 10-dekabr.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt. BMT Bosh Assambleyasi, 1966-yil 16-dekabr.

O‘zbekiston Respublikasining “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonuni, 2019-yil 2-iyul.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”.

Berlin I. Two Concepts of Liberty. Oxford: Clarendon Press, 1958.

Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford: Oxford University Press, 2002.